

«Todo por España y España para Dios». A Bandera Legionaria Gallega de Falange Española na Guerra Civil¹

AURORA ARTIAGA

Universidade de Santiago de Compostela

A X. R. Barreiro, brillante profesor e compañeiro xeneroso

O papel das milicias de voluntarios na guerra civil española non foi marxinal. Dende os momentos iniciais do frustrado golpe, a súa presenza numérica foi considerable, tanto no bando leal á República como no bando rebelde, se ben, obviamente, cun significado político totalmente diferente en cada un deles. A relevancia destas unidades integradas por civís non residiu tanto na súa eficacia militar, non ausente con todo, como no que tiveron de expresión do profundo conflito social e de vehículo dunha mobilización ideolóxica que fracturou a sociedade española daquel tempo. Cómpre recordar ademais que, fracasado o asalto ó réxime republicano, o desencadeamento da guerra civil tamén foi posible grazas ó fenómeno das milicias que, como xa é sabido, foron un compoñente esencial das columnas militares con que ámbolos dous bandos emprenderon a contenda. Foi, pois, esta incorporación masiva de cidadáns á fronte bélica, a que permite salientar a dimensión popular que tivo a guerra civil, por canto non foi un enfrontamento limitado ós seus compoñentes militares clásicos².

1 Este traballo forma parte do proxecto de investigación “Guerra civil e construción do franquismo en Galicia”, financiado pola DXID da Xunta de Galicia e coordinado polo profesor Lourenzo Fernández Prieto. A súa realización tería sido imposible de non contar coa xenerosidade da familia Barja de Quiroga, que puxo á nosa disposición a documentación de carácter privado que gardaba sobre as actividades da Bandera Legionaria. Agradezo moi especialmente a amabilidade de Pedro López Barja de Quiroga para reproducir e trasladar pacientemente a documentación conservada no domicilio familiar madrileño.

2 Véxanse, neste sentido, as reflexións de Aróstegui (1981).

Non obstante, cómpre subliñar que as milicias creadas no bando rebelde estiveron supeditadas ó mando militar. O protagonismo castrense na coordinación de tódolos elementos cooperantes coa sublevación foi absoluto. De feito, o recurso á iniciativa dos militares —como única maneira de transcender as diverxencias internas entre as diversas organizacións dereitistas que apoiaban a rebelión anti-rrepublicana e suplir en positivo a inexistente unidade política— implicaba xa a previa aceptación dunha participación subsidiaria³. Os contactos establecidos con anterioridade ó golpe ían nesa dirección e contribúen a explicar a rápida presenza dos voluntarios nas rúas xunto ós militares rebeldes⁴.

Pero foi o propio e imprevisto fracaso da acción golpista e a súa deriva nunha guerra que pronto se advertiu de longa duración o que modificou a perspectiva inicial dos sublevados respecto á colaboración popular no esforzo bélico. Nas novas circunstancias, asegurar a defensa e organización da retagarda, así como o fluxo constante de homes e materiais que a fronte demandaba, obrigou a coordinar as actuacións de tódolos elementos cívicos armados. Falanxistas, tradicionalistas e tamén japistas eran, en principio, as organizacións mellor preparadas para canalizar a achega de voluntarios, pola súa experiencia previa e pola súa crecente presenza pública. Pero o certo é que, no conxunto do país, estas organizacións da dereita tradicional carecían de medios e dunha estrutura organizativa axeitada ás necesidades dun conflito bélico, de tal maneira que se puxeron a disposición dos xefes militares de cada zona⁵.

E, a diferenza do bando republicano, os militares golpistas nin crían nin contaban coas masas populares, consideradas basicamente como viveiros de soldados a militarizar. Xa nos primeiros momentos da guerra, diversos escritos do cuartel xeral do Generalísimo ordenaban que non se mesturasen os soldados mobilizados polo procedemento normal das quintas cos voluntarios. O que o xeneral Mola organizou, primeiro en Navarra e despois desde a xefatura do exército do norte en Burgos, foi unha especie de exército popular de cidadáns “[...] cosido a su retaguardia, como las viejas falanges griegas, en las que cada ciudadano sentía su privilegio en su disciplina, en su acción ordenada”⁶. Pero tanto a iniciativa da súa creación como o seu mando quedaron sempre baixo férreo control militar. Os rebeldes non querían a milicia, pero soportárona pola súa evidente funcionalidade ante o fracaso inicial do seu asalto ó réxime republicano. As palabras de Salas Larrazábal condensan á perfección a súa postura falando do “[...] escaso entusiasmo

3 Lleixá 1988: 216.

4 Sobre a colaboración das diversas forzas dereitistas, moi especialmente a Falanxe, na preparación do golpe militar en Galicia, véxanse as achegas para cada provincia contidas en De Juana e Prada (coords.) 2006.

5 Lleixá 1988: 215.

6 Casas de la Vega 1977: 134-135, 221.

que mostraron los militares en contar con una ayuda que no solicitaron más que cuando la comprobaron indispensable, pero que nunca desearon⁷.

1. A organización dos elementos civís

E de igual maneira que no conxunto da España “nacional”, tamén en Galicia a proliferación de voluntarios a partir do Alzamento tivo inicialmente un carácter anárquico. Xurdiron algunhas unidades creadas a escala local e comarcal, ou incluso como resultado dalgunha iniciativa particular. Tal foi o caso do falanxista de Ribadavia, Silvio Viso, quen nos primeiros días da guerra, e mentres os restantes camaradas permanecían acuartelados no Seminario Conciliar e no Instituto da capital ourensá, agardando a seren mobilizados, organizou pola súa conta unha centuria con voluntarios procedentes do Ribeiro e marchou cara a Asturias sen esperar ordes dos militares⁸. Pero o proceso pronto foi reconducido. Ante a potencialidade militar e política que presentaban, os militares desenvolveron unha rápida iniciativa para facerse coa dirección das milicias, incluída a falanxista⁹. De maneira que tanto as limitacións organizativas das forzas dereitistas, como a superior preparación técnica e a propia natureza da insurrección armada, acabaron impondo o control militar sobre as unidades de voluntarios.

Na cidade da Coruña, a primeira milicia organizada polos sublevados foi a bautizada co nome de “Caballeros de la Coruña”. Nacida o día 23 de xullo e integrada por numerosos mozos da Falanxe e doutras organizacións dereitistas, tiña como obxectivo

[...] coadyuvar con la tropa en la represión y pacificación de las zonas de la provincia de La Coruña atacadas por los elementos subversivos [...] [e] ser la base de una organización militar de elementos civiles que, por su espíritu, han de tener la gloriosa misión de restaurar los valores nacionales, hasta hoy en franca decadencia.

O espírito de combate debería ser unha das calidades inherentes a estes voluntarios, organizados polo comandante lexionario Jesús Teijeiro Pérez. Acollido, como tantos outros conspiradores, ó retiro extraordinario previsto pola lei Azaña, foi o encargado de coordinar as accións dos elementos civís “[...] para guardar el

7 Sobre o contraposto papel outorgado á participación de voluntarios nos bandos republicano e sublevado, derivado da diverxente concepción que tiñan das masas populares, véxase Aróstegui 1981, de onde procede a cita (p. 323).

8 Prada Rodríguez 2005: 221.

9 Na provincia de Ourense, segundo Prada (2006: 111), só 48 horas despois de declarado o estado de guerra, a Comandancia militar puxo ó capitán de Veterinaria, Federico Pérez Iglesias, á fronte de tódalas milicias que operaban na provincia. O xefe de milicias da FE de las JONS continuou no seu cargo, pero sometido a un estrito control por parte do anterior, nunha posición claramente subordinada. O control militar completárase, pouco despois, co nomeamento do comandante de infantería Rafael Valcarce Sanz como Inspector Provincial de Milicias.

orden en la población, para dominar los pueblos de la comarca, para pacificar el campo, para lo que el Mando ordene”¹⁰.

Entre as primeiras actuacións dos Caballeros estivo a organización, nos derradeiros días do mes de xullo, de tres expedicións especiais de Correo con destino á fronte de batalla. A coñecida como Expedición Postal, integrada por 26 falanxistas ó mando do sarxento Armando Casteleiro, saíu o 31 de xullo e retornou nos primeiros días de agosto. A recepción da cidade herculina, presidida polo xeneral ó mando da Oitava División, Carlos del Bosch, converteuse nun acto de afirmación da compoñente miliciana do exército sublevado:

El ejército de España es de una heterogeneidad inenerrable. El yugo y las flechas de la FE se mezclan con la cruz de la Victoria de las Juventudes de Acción Popular; la boina roja de los requetés con la cuartelera gorrilla kaki.¹¹

Pero a súa principal achega foi a colaboración nas actividades represivas dos primeiros momentos. Ademais de exercer servizos de vixilancia, colaboraron activamente tanto nos “paseos”, como nas clausuras e incautacións realizadas na cidade. E a imitación do seu exemplo, pronto xurdiron pola xeografía galega outras milicias similares, como foi o caso dos Caballeros de Santiago na provincia de Ourense, organizados nos primeiros días de agosto polo comandante de infantería Antonio Casar Olavarrieta, integrada por persoas de idade madura que, se ben non estaban en condicións de acudir á fronte, desexaban colaborar ó triunfo da “causa nacional” ocupándose do control da retagarda¹².

A incorporación á fronte bélica do comandante Teijeiro, o día 4 de agosto¹³, deixou vacante a xefatura da milicia coruñesa. O relevo foi asumido polo tenente coronel da Garda Civil, Benito de Haro Lumbreras, daquela xefe tamén das Milicias Armadas Coruñesas, con sede na antiga residencia dos xesuítas na rúa

10 A primeira referencia sobre a creación desta milicia aparece no xornal *El Ideal Gallego* do 26 de xullo de 1936, p. 2; e 28 de xullo de 1936, p. 2. “[...] El Caballero de Coruña ha de ser combativo, decidido, valiente. [...] Al enemigo hay que combatirlo donde y como se encuentre y llegar hasta él arrollándolo todo, en un impulso definitivo”.

11 *El Ideal Gallego* (7 de agosto de 1936, p. 3). A primeira expedición conducía correspondencia para León, Valladolid, Soria, Calatayud e Zaragoza. A segunda, para Palencia, Burgos, Vitoria, Pamplona e Logroño. E a terceira, para Astorga, Zamora, Salamanca e Cáceres.

12 Así o sinalan Lamela García (1998: 106-110) e Fernández Santander (1982: 92). O máis rigoroso e detallado estudo destas unidades voluntarias é o de Prada (2005: 244-280), que detalla amplamente a súa implicación nas actividades represivas. De xeito máis puntual, sobre accións realizadas en diversas comarcas na mesma provincia ourensá, tamén Núñez Seixas (1993) e Gurriarán (2005: 148-150).

13 Para relevar o comandante Ceano, que acababa de ser ferido no mando dunha columna que partira en dirección a Asturias. Participou na liberación de Oviedo e morreu en Grado o 27 de novembro de 1936, sendo relevado, á súa vez, polo tamén africanista e figura visible da sublevación en Galicia, o coronel Pablo Martín Alonso. Foi convertido nun dos primeiros mártires da causa rebelde e referente dos voluntarios de calquera procedencia ideolóxica. Na súa honra, a mediados de xaneiro de 1937, unha unidade dos Caballeros, recibiu o nome de “Hijos del Teniente Coronel Teijeiro”.

Fonseca e, polo tanto, responsable do encadramento militar dos voluntarios na cidade herculina¹⁴. Baixo a súa responsabilidade iniciáronse, na primeira quincena do mes de agosto, os labores propagandísticos destinados á creación das Milicias Voluntarias. O día 10, facía un chamamento a aqueles homes “de conducta intachable para incorporarse a las Milicias Españolas y cooperar al mantenimiento del orden en la población, prestando los servicios que el mando necesite”, previa acreditación ante persoas solventes ou os xefes da Garda Civil¹⁵.

O intenso traballo organizativo pronto comezou a dar resultados. O primeiro, a creación das chamadas Gardas cívicas. Integradas por aqueles homes que ben por razóns de idade, ocupación profesional ou situación familiar non podían incorporarse ás milicias destinadas á fronte bélica, o principal cometido destas forzas consistiu basicamente no desempeño dos servizos de vixilancia e mantemento da orde dentro das poboacións e no seu extrarradio, sendo “[...] en todo momento el más solícito y fiel axuliar del Ejército y de la G Civil” a “Orden General de la Milicia Española”, que determinaba o uniforme regulamentario e a súa organización interna, precisaba que tódolos seus compoñentes “tendrán funciones de policía gubernativa y cuando estén de servicio se les considerará como fuerza armada, con todos sus efectos”¹⁶.

O día 23 de agosto facía o seu primeiro desfile a Milicia Cidadá Coruñesa, acompañada polas formacións dos Requetés, da Falange, dos Caballeros de la Coruña e dos Legionarios galegos. Un corpo de 600 milicianos, de idades comprendidas entre os 30 e os 60 anos, —“médicos, abogados, odontólogos, industriais, comerciantes, propietarios, oficinistas, empregados, etc”—, que nacía coa vontade de “prestar servicio de vigilancia y policía, dando descanso a las fuerzas de Asalto, y a los Falangistas y Caballeros que hasta ahora venían atendiéndolos”¹⁷. E con idéntica natureza e obxectivos, estas Gardas Cívicas paramilitares estaban xa estendidas por toda Galicia¹⁸.

14 Implicado activamente na organización do golpe militar —en xullo de 1936 estaba en situación de dispoñible forzoso pola súa participación no intento de sublevación da comandancia coruñesa do mes de abril— e colaborador de González Vallés —responsable da incorporación ó golpe do instituto armado, nos primeiros momentos Haro Lumbreiros fora nomeado xefe de Asistencia Cidadá.

15 *El Ideal Gallego*, 11 de agosto de 1936, p. 7.

16 *El Pueblo Gallego*, 12 de setembro de 1936, p. 3; *El Ideal Gallego*, 20-8-36, p. 6. O distintivo da milicia consistía na Cruz de Santiago e no seu centro, en forma de escudo, a bandeira española. Tódolos seus membros recibían instrución diaria e os servizos que debían cumprir sinalábanse tamén diariamente.

17 *El Ideal Gallego*, 25 de agosto de 1936, p. 4. *La Voz de Galicia*, 26 de agosto de 1936, p. 3.

18 Tal foi o caso xa sinalado dos Caballeros de Santiago na provincia ourensá, segundo Prada (2005: 244). A garda pontevedresa foi mandada inicialmente por un tenente da Benemérita, para quedar pronto baixo o mando do exdeputado de Renovación Española e sinalado represor Víctor Lis Quibén, segundo Rodríguez Gallardo (2006:150). Na cidade de Vigo, a súa formación tivo lugar a mediados do mes de agosto, segundo o xornal *El Pueblo Gallego* (12 de setembro de 1936, p. 1).

Asegurada a pacificación e o control da retagarda, coa colaboración destas forzas auxiliares, o alto mando sublevado procedeu tamén durante as mesmas datas ó encadramento daqueles voluntarios de idade inferior ós 35 anos noutro tipo de milicias destinadas a se converter en tropas de choque durante a campaña bélica. De feito, xa nos últimos días do mes de xullo saíran de Galicia as dúas primeiras columnas de soldados para a fronte de batalla. A primeira delas, —ó mando do tenente coronel do Regimiento Zamora, Oscar Nevado de Bouza— saía o día 26 de xullo da Coruña, en dirección a Castela¹⁹. A segunda, mandada polo Comandante Ceano, partiu de Ourense o día 28 en dirección a Asturias. A estes primeiros corpos expedicionarios integrados por soldados, tamén se sumaron algunhas unidades de voluntarios, tanto na propia Galicia, como no resto do seu percorrido. Tal foi o caso por exemplo da incorporación á columna Ceano, nos primeiros días de agosto, das consideradas como primeiras forzas voluntarias que, en “unidad definida” saíron de Galicia: os Voluntarios de Ourense, mandados polo capitán Manuel Rodríguez Volta²⁰. A afluencia de voluntarios foi tan intensa en toda a xeografía galega que requiriu da habilitación de espazos específicos, sobre todo nas capitais provinciais, para poder albergalos mentres recibían instrución militar en espera do seu destino. Sen ánimo ningún de exhaustividade, os Caballeros de La Coruña e as milicias pontevedresas loitaron na fronte asturiana; japistas herculinos, lugueses e composteláns fixérono no Guadarrama; a 1ª Compañía dos voluntarios vigueses tivo destacadas accións en Estremadura²¹ e tamén a mediados de agosto partiu para a fronte o 1º Tercio de Requetés galego²².

2. A creación da “Bandera Legionaria Gallega de Falange Española”

Pero quizais o mellor expoñente da achega do voluntariado galego ó Alzamento fose a creación da “Bandera Legionaria Gallega de Falange Española”. Por varias

19 Desenvolvería as súas accións na fronte do Guadarrama. Nos primeiros días de marzo de 1937, Nevado retornaría á cidade herculina para mandar o Regimiento de Infantería de Zamora.

20 Procedente do Tercio, en xullo de 1936 estaba destinado no Regimiento Zamora, con sede na cidade herculina. A súa unidade, que recrutou tódolos seus membros en Ourense, e foi coñecida popularmente como la “harka de Orense” pola súa intrepidez, saíu o día 13 de agosto en dirección a Luarca. Durante o mes de outubro, o capitán Volta organizaría de novo en terras ourensás o “Batallón Calvo Sotelo”.

21 Foi creada o día 10 de agosto, baixo o mando do capitán de infantería retirado don Agustín Valderrama y Morales de los Ríos, fillo do notario coruñés don Víctor Valderrama. Trala declaración do estado de guerra, lanzou un rápido chamamento á incorporación de voluntarios cos que organizou tres compañías: unha foi a Asturias, outra a Bilbao, e a terceira, con Valderrama, a Estremadura, desenvolvendo as súas accións en Mérida, aoplada á Bandera do Tercio. *El Pueblo Gallego*, 11 de agosto de 1936, p. 4; e 8 de setembro de 1936, p. 2.

22 A creación desta unidade con destino á fronte do Guadarrama foi resultado do labor organizativo desenvolvido en Galicia a partir do 11 de agosto polo tenente de requetés valisoletano Gómez Ruiz, en colaboración co dirixente tradicionalista ourensán Nicolás Alcaraz del Río, segundo Núñez Seixas (1993).

razóns. En primeiro lugar porque, pese a tratarse dunha empresa xurdida na provincia da Coruña, por iniciativa do Comandante de Estado Maior retirado, Juan Barja de Quiroga, esta formación miliciana non quedou circunscrita ó territorio provincial senón que acolleu nas súas filas membros procedentes de toda a xeografía galega. En segundo lugar, porque se ben non foi a primeira milicia que saíu de Galicia para a fronte bélica, si foi a primeira que tivo un carácter decididamente falanxista, aínda que noutras unidades previas tamén se integrasen homes desta filiación²³. Ámbalas dúas consideracións, reflectidas na amplitude da súa mesma denominación, foron xa sinaladas polos coetáneos, que a cualificaban de “[...] representación genuina de todo el voluntariado gallego en la actual campaña”²⁴.

A creación desta Bandera foi unha iniciativa de Barja de Quiroga, aprobada polo mando da VIII División o día 9 de agosto de 1936. Recibido o seu mando, xa ó día seguinte, o comandante iniciou unha febril actividade para o recrutamento dos seus integrantes, iniciada cun chamamento radiofónico ós coruñeses de entre 25 e 35 anos de idade porque:

El triunfo está próximo y es seguro [...] y yo quiero que en esa hora en que se junten, para exaltarlos, las banderas de todas las regiones y los pendones de todas las ciudades que a lograrlo contribuyan, no falten nuestras gloriosas banderas de voluntarios coruñeses.

E procedeu a percorrer a provincia visitando dezaoito vilas, en catro días, para realizar o acto final da campaña preparatoria na vila de Santa Marta de Ortigueira, onde o seu acendido discurso —“El espíritu se expande, ansioso de respirar nuevamente aire de España. ¡Guerra para siempre a la anti-Patria que quería aprisionarnos”— foi tan entusiasticamente recibido que logrou 50 inscricións naquela localidade. Ata o día 14, e acompañado dos xefes falanxistas, percorreu toda a xeografía galega para publicitar a iniciativa²⁵.

O resultado de tan intensa actividade pronto deu froitos. Nos primeiros momentos do golpe, os voluntarios chegados dos distintos puntos da provincia, foran concentrados na praza de touros, onde tres tenentes de infantería se ocupaban da súa instrución militar. E a mediados do mes de agosto, a prensa estimaba en máis de medio millar o número de mozos e de falanxistas que, procedentes de toda Galicia, chegaran á Coruña para incorporarse á Falange Española e á lexión

23 Foi considerada pola prensa a “primera unidad de combatientes voluntarios con camisa azul”. Durán (1988: 72) sinala, ademais, que debeu ser a primeira existente en España con estas características, e moito antes de que FETJONS crease as súas propias milicias.

24 Silva Ferreiro 1938: 452.

25 *La Voz de Galicia*, 11 de agosto de 1936, p. 1; *El Ideal Gallego*, 12 de agosto de 1936, p. 6. Arquivo Barja de Quiroga: escrito do comandante da Bandera Legionaria ó General Inspector das Milicias en Burgos poñéndose á súa disposición, datado o 25 de agosto de 1936.

de voluntarios. Para aloxar este continxente humano foi necesario habilitar os locais da Falange, da Escola Normal e de Comercio, o edificio dos Salesianos e os pavillóns da nova praza de San Agustín²⁶.

Foi neste contexto, no que a mobilización a prol do bando sublevado resultou perentoria para atender as necesidades bélicas, cando os continuos desfiles de voluntarios comezan a inundar as rúas coruñesas, e doutras vilas e cidades galegas, en numerosos actos de “afirmación patriótica”. Ademais de constituíren unha demostración de capacidade organizativa, de integración das masas nunha estrutura disciplinada, tiñan tamén un evidente contido exemplarizante. A marcialidade das diversas unidades, dotada cada unha delas cos seus propios uniformes, bandeiras, cancións e ata mascotas, formaba parte integrante dun ritual destinado a provocar unha reacción emocional que se traducise nunha activa implicación na contenda que estaba en marcha, e alentase a incorporación á causa rebelde daqueles sectores sociais que se mostraran máis reticentes ou pasivos. Pero tamén, e moi especialmente naqueles momentos iniciais de incerteza sobre o futuro, constituíron unha rotunda demostración de forza destinada a ter un marcado efecto intimidatorio, disuasor de calquera posible resistencia. De igual maneira que, xa máis avanzada a contenda, os desfiles de cada nova unidade de voluntarios que se incorporaba á guerra servirían de recordatorio permanente das penalidades dos soldados, destinado a reforzar o compromiso e a implicación activa na causa “nacional” da poboación que permanecía na retagarda.

O labor propagandístico dos medios de comunicación —prensa, e tamén radio— neste proceso de exaltación patriótica, foi inestimable. O puntual e detallado seguimento de tódalas súas actividades tivo un notorio efecto amplificador das constantes mensaxes para animar á mobilización dos indecisos. E incluso un “patriota coruñés descoñecido” cifraba en 5.000 os voluntarios cos que a cidade coruñesa debía contribuír para non desmerecer a colaboración ó esforzo bélico realizada polos requetés navarros, as milicias aragonesas ou os falanxistas valisolanos²⁷.

26 *La Voz de Galicia*, 12 de agosto de 1936, p. 5; 13 de agosto de 1936, p. 1; *El Ideal Gallego*, 13 de agosto de 1936, p. 6. Os mesmos xornais subliñan a destacada participación de falanxistas ourensáns na Legión Galega. Segundo Prada (2005: 224), foi tralo fracaso de tódolos intentos de crear unha unidade miliciana exclusivamente ourensá cando os máis entusiastas pasaron a colaborar activamente na iniciativa coruñesa de Barja de Quiroga.

27 “Bien se que en La Coruña se han alistado en las milicias ciudadanas y en Falange beneméritos profesores, honrados obreros, ingenieros, comerciantes, altos funcionarios de la magistratura, modestos ciudadanos, industriales, etc. Mas si tenemos en cuenta la población de La Coruña, pronto sacaremos la desagradable consecuencia de que nuestra bella ciudad no ha hecho la aportación personal que le corresponde. ¿Qué hacen o esperan esos centenares, esos millares de hombres de 30 a 60 años que permanecen casi todo el día y gran parte de la noche metidos en cafés, en bares, en casinos? [...] hay que confesar que hay muchos inconscientes que no se dan completa cuenta de la gravedad de estos momentos. Quizás si hubiésemos tenido

O proceso organizativo da Bandera Legionaria foi moi rápido. O día 13 de agosto comezou a concentración das forzas e o 17 iniciouse un período intensivo de instrución militar ó tempo que se completaba o seu equipamento, composto polo uniforme propio de Falanxe, ademais dun mono e dun gorro caqui para os servizos de campaña. De tal maneira que, apenas quince días despois do inicio do recrutamento, o propio Comandante Barja expuña ó Xefe Nacional de Milicias que “[...] tenga a bien disponer de esta fuerza nacida unicamente para el combate y que solo espera recibir sus ordenes, para lanzarse al frente”.

A celeridade na súa organización parece responder a unha coidadosa distribución de funcións entre os sublevados. Non foi casual, neste sentido, que entre os mandos de milicias, tanto de primeira como de segunda liña, figurasen militares acollidos ó retiro extraordinario da lei Azaña, no inicio do réxime republicano. Tal foi o caso, entre os xa sinalados, do capitán Valderrama en Vigo, do tenente coronel Jesús Teijeiro e do propio comandante Barja de Quiroga na cidade herculina. Militares retirados foron tamén os que mandaron as unidades de maiores dimensións dos Caballeros de Santiago ourensáns²⁸. A súa propia formación castrense, o coñecemento do medio e a experiencia de mando deberon resultar insubstituíbles para canalizar de xeito rápido e disciplinado a enerxía dos civís mobilizados. E a súa estreita vinculación ideolóxica á dereita monárquica, incluída a máis radical, permite entender o seu incuestionable posicionamento antirrepublicano. Un dos numerosos panexíricos publicados sobre o comandante Teijeiro describía a seguinte situación:

En el abril ominoso [...] no conoce más régimen que la Monarquía y dice a quien le quiere oír: ‘Yo he jurado una bandera y no vuelvo a jurar otra’. Y se retira a su hogar [...] que le conforta de ver como su Patria se va derrumbando.²⁹

E poucas dúbidas caben do posicionamento ferventemente monárquico do comandante Barja de Quiroga. A finais de 1931 avalaba coa súa sinatura o manifesto fundacional da Coalición Regional de Derechas Democráticas, formación que se ben insistía no seu carácter conservador, tamén o facía no respecto á legalidade política³⁰. Colaborador asiduo da revista *Acción Española* a partir de

la desdicha de presenciar y sufrir los martirios, las crueldades, los ultrajes [...] por las hordas comunistas, entonces reaccionaríamos de otra manera”, *La Voz de Galicia*, 15 de agosto de 1936, p. 2.

28 Prada (2005: 249-251) salienta ademais os contactos establecidos entre os conspiradores e numerosos militares retirados residentes na capital ourensá, pero de fonda raizame rural e cunha importante rede relacional. A súa noción da conxura quizais fose moi vaga, pero a maioría quedou a disposición dos seus compañeiros de armas.

29 *El Ideal Gallego*, 7 de outubro de 1936, p. 3.

30 Arquivo Barja de Quiroga, folleto solto. Sobre a súa creación en Galicia, como proba da reacción dos sectores conservadores católicos ante o novo contexto político republicano, véxase Grandío Seoane 1998: 78-83.

1933 —captado por mediación do seu amigo dos tempos africanos, o avogado monárquico Eugenio Vegas Latapie— os seus escritos poñen de manifesto un monarquismo progresivamente autoritario tan do gusto da mencionada publicación³¹. Neles fai unha firme defensa da “milenaria institución monárquica, máis que en ningún outro pueblo consustancialmente unido a la historia del nuestro”³², que deixa entrever a mitificación dunha determinada forma política monárquica, a dos tempos dos Reis Católicos, o nacemento do estado moderno e o período imperial posterior. A España católica, monárquica e imperial é considerada o modelo a restaurar para recuperar o pasado protagonismo histórico. O reverso, unha durísima diatriba contra o liberalismo, e por extensión contra a legalidade vixente, estaba implícita no seu derradeiro escrito, de xuño de 1936, que resulta certamente revelador e premonitorio dos acontecementos³³.

Dende esta perspectiva ideolóxica, cobra coherencia a inequívoca vinculación ó Alzamento de militares retirados como o tenente coronel Teijeiro ou o mesmo Barja de Quiroga. O creador dos “Caballeros de La Coruña” sumouse á rede conspirativa tralo fracasado golpe do mes de abril de 1936³⁴. Máis complexo e difícil de precisar, en cambio, resulta o papel do creador da Bandera Legionaria, pois o seu nome non figura nas abundantes haxiografías dos alzados, feito que xa ten sido atribuído precisamente ó rigor con que urdiu a trama conspirativa³⁵. Non obstante, diversos factores convertérono nunha figura idónea para tratar de unir vontades en favor da causa rebelde. Por un lado, a súa vella amizade co xeneral Mola, trabada durante o seu destino na Comandancia Xeneral de Melilla entre decembro de 1925 e xaneiro de 1928. E, por outro, a súa ampla e polifacética traxectoria vital, que lle conferiu unha relevante proxección social. En efecto, tralo retiro do exército, licenciouse en Dereito, especializado en asuntos civís e de

31 Sobre a teorización contrarrevolucionaria realizada pola revista *Acción Española* durante a etapa republicana resultan imprescindibles os traballos de Morodo (1985), e os de González Cuevas (1998), así como as máis recentes achegas de Saz (2003).

32 Barja de Quiroga, J. (1933), “La crisis capitalista”, *Acción Española*, 40, vol. VII, novembro.

33 “El pueblo se desinteresó del estado porque el liberalismo [...] no acertó a recoger ninguno de los valores morales esencia de la Patria [...]. El pueblo, sin fe en sus gobernantes, [...] sólo vió en el estado un centro de concupiscencias [...] sombra abominable que, [...] dió lugar a que tomase cuerpo en el cerebro de sus hijos la figura de la antiespaña. Si la España que quiere seguir siéndolo aspira a borrar esta imagen del pueblo, es preciso que arranque previamente de su ser el exotismo con el que ahoga en su seno los valores eternos de la hispanidad. Lo es asimismo que se disponga a una gloriosa campaña de reconquista de las mentes y de los corazones, dándose cuenta de la invasión extranjera, bajo cuyo yugo yacen, esclavizadas, las inteligencias de tantos españoles, soldados al servicio de la antipatria hechos fuertes en la ciudadela estatal. Felizmente, un movimiento hispanista anuncia a la patria y al mundo la aurora de un nuevo día”. Barja de Quiroga, J. (1936) “La visión proletaria del Estado”, *Acción Española*, 88, vol. XVII, xuño.

34 Fernández Santander 1982: 60.

35 Así o sinala Durán (1988: 72), que o sitúa como enlace destacado de Mola e encargado de organizar a trama civil.

comercio, foi profesor mercantil e directivo da Caixa de Aforros e desenvolveu unha intensa actividade como Delegado Rexional de Acción Católica en Galicia, e como incansable propagandista agrario, chegando a ser secretario da Federación Católico Agraria da Coruña, e profesor do Centro de Estudos Sociales da mesma cidade.

De feito, a prensa católica coruñesa non dubida en sinalar o seu papel de enlace dos sublevados³⁶. E tamén as memorias políticas de Eugenio Vegas —con quen trabara amizade durante a súa común estadía africana en 1926, primeiro destino do daquela tenente do Corpo Xurídico— testemuñan a súa colaboración na trama conspirativa, cando menos dende principios do mes de xuño. Daquela, Vegas, xunto a outro destacado monárquico, viaxou á Coruña para cambiar impresións con Barja de Quiroga e contactar con algúns xefes militares. O comandante organizoulles dúas reunións. Unha delas, con dous capitáns de artillería, que deron conta do violento ambiente reinante entre a oficialidade, que aínda non callara nunha organización eficaz. A segunda, no domicilio do propio Barja, co coronel Pablo Martín Alonso, que lles encomendou que informasen en Madrid da actitude reticente dalgúns mandos daquela rexión militar. Xa nos primeiros días de xullo, Eugenio Vegas fixo unha viaxe a Ferrol portando instrucións para o capitán de fragata Salvador Moreno Fernández sobre a ubicación dos buques de guerra daquel Departamento cando se producise o golpe militar. E na cidade herculina, Barja facilitoulle unha nova entrevista con Martín Alonso, figura clave da sublevación en Galicia³⁷. E poucas dúbidas poden quedar da súa implicación trala lectura das escasas anotacións manuais do comandante conservadas sobre os primeiros días da acción golpista, pois inclúe un extenso repertorio telefónico de destacadas persoas e institucións militares coruñesas protagonistas da sublevación, ademais de deixar constancia do establecemento de comunicacións con diversas cidades españolas seguindo a marcha dos acontecementos³⁸.

36 *El Ideal Gallego* 4 de xaneiro de 1938, p. 3. Pola súa parte, Rodríguez Lago (2002: 593) e (2004: 463), seguindo o *Boletín da Asociación Católica de Propagandistas*, sinala os seus numerosos contactos con Mola tralo triunfo do Frente Popular, así como a súa implicación nas conversas mantidas desde os primeiros días de xullo entre os xenerais Mola e Sanjurjo.

37 Na primeira das reunións, Barja informáraos da súa recente visita a Oviedo para cambiar impresións con algúns compañeiros pero que, apenas iniciados os contactos, o gobernador militar, o xeneral Aranda, obrigouno a saír do Principado. Barja interpretou o feito como proba da súa adhesión ó goberno da Frente Popular. Anos máis tarde, Aranda manifestaríalle a Vegas que o motivo da expulsión foi o temor a que o seu plan de acción se vise perturbado por innecesarias actuacións espontáneas. Vegas Latapie (1983: 292-302).

38 Arquivo Barja de Quiroga. Papeis soltos agrupados baixo o epígrafe “Primeros instantes de la guerra”. Comunicacións establecidas con Palma, Jaca, Zaragoza, Vitoria, Burgos, Valladolid, Pontevedra, Tetuán e Córdoba. Ademais de dar conta da progresiva normalización da vida cidadá nas principais cidades de Galicia, consérvanse dous borradores. Un deles, redactado arredor do día 25 de xullo, constitúe unha boa síntese do seu posicionamento ideolóxico que despois imprimiría á Bandera Legionaria. O segundo probablemente fose o texto dunha arenga destinada ós soldados e milicianos voluntarios.

Moi probablemente fose o coñecemento da trama golpista o factor que influíu decisivamente na rápida organización da Bandera Legionaria Gallega, capaz de mobilizar e organizar a saída á fronte de combate de algo máis de 800 persoas, entre mandos, voluntarios e persoal auxiliar, nun reducido período de tempo. En palabras do seu propio creador, nacía como unha

[...] unidad falangista de voluntarios gallegos, encuadrada militarmente con mandos del Ejército Español [...] Los falangistas que integran la unidad son una parte jóvenes de 19 y 20 años y en otra muy considerable hombres de más de 25 años, que dejan todo por España [...] Por su encuadramiento y recluta esta unidad integrada por unos seiscientos hombres, tiene todas las características de una fuerza de choque.

Os voluntarios foron agrupados en seis centurias —cinco de fusileiros e unha de metraladoras e especialidades—, que ostentaban a representación das catro provincias galegas, ademais doutra centuria que estaba baixo o patrocinio de Santiago. Cada unha delas levaba a súa propia mascota e, bordados nos bandeiríns, varios mariscos, que constituirían, como veremos, os seus sinais de identidade. O organigrama de mandos estaba configurado da maneira seguinte:

Plana Maior				
		Axudantes		
Comandante de Estado Maior	Capitán	Tenente	Tenente	
Juan Barja de Quiroga	Manuel Caruncho	Pablo Redondo	Ventura Osset	
Centurias				
	Capitán	Tenente	Alférez	Alférez
1ª	José López Asínsolo	Antonio Corvillón Míguez	Andrés Sande García	Israel Amor Freijido
2ª	Lisardo Boado González	Jesús Rodríguez Rodríguez	José Ramos Ponte	José Mejjide Fariña
3ª	Felipe Landazábal Merino	Santiago Fernández García	Honorato Luengo Prieto	Paulino Valiño da Torre
4ª	Francisco Núñez Cabaleiro	Andrés Carreira	Doroteo Núñez Vallejo (<i>Tenente</i>)	Jesús Babío Calleja
5ª	Francisco Curbera Selleiro	Conrado López Pérez	Agustín Mariné Alemany (<i>Tenente</i>)	Bernardo Máiz Bello
6ª	Ezequiel Román Guitián	Francisco Iglesias Marín	Carlos Paz Losada (<i>Tenente</i>)	--

A Plana Maior, ó mando directo de Barja, estaba integrada por persoas de plena confianza do comandante, co que compartían filiación ideolóxica, condición militar ou activismo católico. Redondo Piquenque unía á condición de tenente de artillería retirado a súa participación nas actividades das JURD, representantes a nivel popular da dereita católica en Galicia. O tenente Ventura Osset era un vello coñecido do comandante Barja —das tertulias melillesas en casa de E. Vegas— tamén retirado coa lei Azaña e membro da Asociación Católica de Propagandistas. Afiliado á Falanxe³⁹, o día 28 de xullo, acompañou a Burgos ó xeneral Calvalcanti,

39 Inspector dunha Compañía de Seguros na Coruña, foi o mediador para o arrendamento dun piso da Compañía ós falanxistas ourensáns, segundo Meleiro (1957: 31).

incansable conspirador antirrepublicano, acabado de chegar de Portugal, que ía poñerse á disposición dos sublevados⁴⁰. Osset converteríase no abandeirado da Bandera, de igual maneira que o licenciado en Dereito e tamén destacado propagandista católico, Jesús Babío Calleja, sería o alférez secretario da mesma.

Á falta dun detallado estudo sobre tódolos seus integrantes, tamén os mandos das respectivas centurias parecen responder ó mesmo perfil. Tal é o caso do capitán da primeira delas, José López Asúnsolo, xenro do senador Maximiliano Linares Rivas e fillo de José Asúnsolo Obanza, prestixioso avogado e membro do Consello Provincial de Fomento e do Consello de Administración da Caixa de Aforros, cargo no que coincidiu co pai do comandante, o tamén avogado Manuel Barja Cerdeira. Referencias diversas, extraídas da prensa, confirman a presenza entre os voluntarios de estudantes universitarios, fillos de militares, empregados, funcionarios e profesionais liberais; unha orixe sociolóxica habitual entre os falanxistas. En suma, as clases medias conservadoras, a representación das xentes de orde posicionadas contra a política dun goberno republicano que atentaba contra valores considerados esenciais: orde pública, familia tradicional e relixión católica.

Especial relevancia acadou a participación xuvenil entre os voluntarios. De feito, e pese á precariedade material e ó carácter minoritario da Falanxe en Galicia⁴¹, non cabe dúbida de que, en relación a outras organizacións dereitistas como os Requetés ou as Juventudes de Acción Popular, os falanxistas constituían a forza de choque máis organizada e presentaban o perfil máis xuvenil, activo e inconformista. Motivo polo que xustamente engrosara as súas filas, a partir do triunfo da Frente Popular, con incorporacións procedentes do amplo espectro ideolóxico da dereita tradicional. Neste sentido, para os descendentes das familias conservadoras a incorporación á Bandera presentaba o atractivo, en certa maneira romántico, da acción directa fronte ó que consideraban “rutinarias” accións políticas dos seus maiores. Se temos en conta, ademais, a activa implicación de Falanxe na preparación da acción golpista, que incluíu a visita do propio Manuel Hedilla a Galicia nos días previos á sublevación con instrucións de preparar os falanxistas para o inminente golpe⁴², cobra pleno significado o protagonismo desta filiación na Bandera Legionaria, pese á participación de voluntarios procedentes doutras organizacións, sobre todo das Xuventudes de Acción Popular.

40 *Faro de Vigo*, 5 de agosto de 1936, p. 2.

41 Arredor de 500 militantes no conxunto de Galicia, segundo Núñez Seixas (1993).

42 Prada (2004: 32-38) sinala que Hedilla, ademais de ultimar os preparativos do golpe en Lugo, A Coruña e Vigo, cohesionar a actuación dos falanxistas, e reestruturar os seus cadros, participou tamén na organización dunha columna que someteu as aldeas situadas entre as vilas de Tui e A Guarda.

Ademais da nutrida presenza xuvenil, tense sinalado como outra das características distintivas desta milicia o feito de ter afastado da retagarda un nutrido grupo de “camisas vellas”, que tiñan probado a súa capacidade de violencia nos meses precedentes, e que deberon resultar temibles naqueles momentos de incerteza sobre o futuro político do país. De feito, na Bandera enroláronse grupos de jonsistas vigueses e da comarca do Morrazo, coñecidos pola súa predisposición á violencia, así como membros da Garda Cívica viguesa, entre eles os irmáns Adolfo e Felipe Bárcena de Castro, considerado este último o impulsor da Bandera na provincia de Pontevedra, que estaban integrados na cuarta centuria⁴³.

A Bandera contaba ademais con equipo médico propio⁴⁴ e cunha nutrida asistencia relixiosa integrada polo superior dos xesuítas, Claudio García Herrero; Valeriano Lavandeira, ecónomo de Feás; José Mouriño Pérez, párroco de Beiro; Miguel Castro Maceda; José Gago Tarrío, párroco de Cea; así como José Fernández Parada, o párroco de Bouzas, coñecido popularmente como o Padre Comesaña. Significado pola súa temperá integración nas filas de Falange e a súa activa campaña propagandística a favor da xove organización fascista, a súa popularidade veríase incrementada en toda Galicia polo fervor patriótico relixioso que imprimía ás misas de campaña coas que arengaba os lexionarios na fronte de guerra⁴⁵. E á fronte de todo o persoal relixioso, ía o capelán castrense Ramón Fernández González.

Tan ampla representación de autoridades eclesiásticas estaba en consonancia co acendrado catolicismo que conformaba un dos sinais distintivos desta Bandera Legionaria, ademais do profundo compromiso católico dalgúns dos seus mandos. O propio comandante Barja, como Delegado rexional de Acción Católica, tivera ó seu cargo a difusión desta organización en tódalas dioceses galegas. E igualmente intensa fora a actividade do avogado Jesús Babío Calleja, xefe do seu secretariado arquidiocesano.

A batalla dos propagandistas en contra da política secularizante do goberno republicano —lei do divorcio, ensino laico, peche de colexios relixiosos, etc.— traducírase nunha infinidade de actos, conferencias, retiros espirituais e campañas en favor da revisión constitucional. No clima de tensión social posterior ás eleccións de febreiro de 1936, a sensación de frustración dos sectores da dereita católica debeu ser especialmente forte pois ademais de seren derrotados

43 Durán 1988: 72.

44 O equipo cirúrxico estaba integrado polo cirurxián Francisco Ferreiro e os médicos axudantes José Cereijo e Daniel Rodríguez; e polos practicantes Vicente Fuentes Otero e Antonio Valcárcel. Os médicos das centurias eran os doutores Fermín, Gutiérrez, López del Castillo, Baqueiro, Aspilicueta e Barreiro. E os practicantes Antonio López Varela, Arturo Rodríguez, e José Martínez. *El Ideal Gallego*, 28 de agosto de 1936, p. 1.

45 Rodríguez Lago (2006: 463 e 2005: 594) sinala que o seu amplo labor a favor da organización falanxista foi recompensado coa obtención, en xuño de 1949, da primeira praza de todo o Corpo Castrense español.

nas urnas, as institucións relixiosas e as asociacións de carácter católico convertéronse nun dos brancos dos grupos de esquerdas. A interiorización da política secularizante republicana como unha afronta e decidida persecución dos católicos, debeu ser moi intensa, a vulgar pola combativa reacción da prensa afín⁴⁶. O mesmo comandante Barja puido experimentar persoalmente ese clima de acoso cando o daquela Delegado da Xunta Central na arquidiocese de Santiago viu boicoteada a súa prevista intervención no Salón Teatro compostelán, o día 8 de xullo, pola acción intimidatoria dalgúns “extremistas”. Foi neste contexto de forte polarización social e ideolóxica no que as posturas maximalistas atoparon o terreo preparado, de tal maneira que xa no mes de maio a prensa conservadora coruñesa consideraba que: “La lucha de clases ha trascendido a la calle para convertirse en verdadera contienda civil”⁴⁷.

A reacción a esta situación de abandono dos principios relixiosos, para unha organización tan xerárquica como Acción Católica, consistiu no repregue da loita política para centrarse na formación de líderes capacitados para convertérense nos máximos responsables do apostolado segrar. Nunha conferencia impartida na coruñesa Acción Católica da Muller, Barja de Quiroga explicitaba o seu obxectivo de recristianización da sociedade:

La primera labor de A. Católica es la de formar sus cuadros, preparar a sus miembros dirigentes. Nada de aparato ni de grandes propagandas mientras no tengamos directores bien preparados. No corre prisa ganar la masa.⁴⁸

Probablemente fose esta reiterada preocupación pola formación de elites dirixentes imbuídas da doutrina social da Igrexa, o punto de conexión de propagandistas católicos como Barja de Quiroga coa concepción educativa dos xesuítas, cos que practicaba con frecuencia retiros espirituais. Dende a disolución da Compañía de Jesús, en 1932, o colexio xesuíta instalado dende 1928 no vigués barrio obreiro de Teis vírase obrigado a pechar as súas portas e recolocar os seus alumnos noutros centros educativos. A partir de xaneiro de 1935 trasladou o seu labor ás instalacións do colexio xesuíta de Curía, no norte de Portugal, no que xa existía unha nutrida representación de estudantes galegos, que alí recibirían as primeiras noticias da guerra.

46 Especialmente reveladoras, a partir de abril de 1936, foron as chamadas de atención contra a política educativa do goberno, con titulares como “Por Cristo y por España a defender a los niños”; “¡Otra vez la coeducación!; ¡Persecución contra los niños cristianos!; ¡Escuelas sin Dios!; ¡La defensa de los hijos!; ¡Padres de familia, campesinos y marineros: cuidado de vuestros hijos!. Sobre conflictos de tipo relixioso na provincia da Coruña, véxase Grandío Seoane 1998: 281.

47 *El Ideal Gallego*, 15 de maio de 1936, p. 1.

48 *El Ideal Gallego*, 9 de xullo de 1936, p. 8; e 11 de xullo de 1936, p. 8.

O relato do alumno Jesús Núñez, sobre a morte do seu pai, o industrial e tesoureiro da Cámara Oficial de Comercio, Industria e Navegación e expresidente da Federación Gremial de Patronos de Vigo Estanislao Núñez Barrios —tiroteado por grupos esquerdistas no barrio de Lavadores, o día 20 de xullo— proporcionaría un modelo de mártir da dereita católica nos primeiros días da sublevación. Os alumnos galegos do colexio portugués de Curía foron mobilizados e organizados na chamada “Legión viril” —co lema “España en pie. A vencer” — por ex alumnos como José Luís Paz Durán e Joaquín Otero Goyanes, capitán auditor e un dos enlaces coruñeses dos militares rebeldes, ademais de presidente da Deputación Provincial trala sublevación. Quizais fose esta unha das vías que explique a nutrida participación na Bandera Legionaria de mozos membros de organizacións católicas —moitos deles apenas superaban os 19 anos— que deixaron cumprida constancia do voluntarismo ardente da cruzada bélica e relixiosa que iniciaban, nunha mestura de elementos militares, fascistas e católicos⁴⁹. O conflito relixioso constituíu, pois, un importante acicate mobilizador destes mozos voluntarios, nunha resposta probablemente de carácter máis emocional que estritamente ideolóxica.

A mesma atmosfera de exaltación místico patriótica acompañou tódolos actos de formalización da Bandera, posta baixo o patrocinio do Sagrado Corazón de Xesús. O día 28 de agosto, a entrega da insignia nacional durante unha misa de campaña celebrada na praza de María Pita, coa nutrida asistencia das máximas autoridades da cidade, constituíu a súa despedida. A madriña do acto, a dona do comandante, M.ª Josefa Paz Losada de Barja, rematou a súa intervención coas seguintes palabras:

Todo por España: España para Dios. Que este lema vuestro sea una realidad vivida, en la que ha de fundarse la Patria grande que de los soldados de España esperamos.

A resposta de Barja, nunha vibrante arenga dirixida ós seus lexionarios, pode ser considerada como o “bautismo” ideolóxico desta milicia:

Nunca como hoy pude decir, al recibir de vuestras manos esta bandera, que voy a luchar por mi Dios, por mi Patria y por mi dama [...] Vamos a hacer una España grande, pero antes hemos de merecerla, luchando como leones, para que la Bandera de la Patria, al cobijar todas las tierras de España, sea signo de paz y de amor. Para que impere este amor vamos primero a vencer el odio, que como cizaña entre la mies, han sembrado traidoramente los hijos espúreos de la Patria. Mientras esta cizaña no sea extirpada, no cejaremos. Este es el compromiso de honor que, al recibir

49 As publicacións católicas non perderon a oportunidade de alentar o recrutamento de xoves voluntarios, segundo Rodríguez Lago (2002: 594, 619), que achega significativos testemuños sobre as razóns da súa participación na Bandera Legionaria, como os seguintes:[...] no he vacilado en empuñar las armas y salir a luchar por Dios [...] aquí en el campo de batalla cumplo como apóstol de Acción Católica. ¡Que grande es el apostolado en campaña”; ou “[...] la insignia de la juventud de AC la llevo encima de la de Falange [...] por Cristo, Nuestro Capitán!

la bandera, contraemos de manera solemne. Que en el campo de lucha ninguno entre nosotros sea el último, porque todos hemos de ser los primeros. Así lo espera de vosotros vuestro jefe, que en este momento, recordando frase célebre, os conjura diciéndoos: Si avanzo: seguidme. Si retrocedo: matadme. Si muero: vengadme.⁵⁰

O mesmo día 28, pola tarde, unha centuria, en representación da Bandera, desprazouse a Santiago de Compostela para invocar a protección do Apóstolo Santiago na nova cruzada de independencia emprendida para reintegrar España ó seu ser católico e tradicional. Poucos días antes, Barja de Quiroga xa expresara ó Jefe Nacional de Milicias o seu desexo de que

[...] por tratarse de fuerza gallega que recordando al Batallón Literario que salió de Compostela en la guerra de la Independencia, quiere abrazarse con sus hermanos de Castilla, pide a ser posible se la destine al Ejército del Norte sintiendo un vehemente deseo de hacer su entrada en Burgos, para salir de la vieja capital castellana, corazón de España, al frente de combate.

Nestas coordenadas ideolóxicas está perfectamente integrado o esencial da argumentación da España e da antiEspaña, que tanto contribuíra a difundir, durante o período republicano, a revista *Acción Española*, da que Barja de Quiroga fora colaborador. Un discurso de afirmación nacional, de carácter contrarrevolucionario, que xa fora explicitado ó longo do primeiro terzo do século XX e que, na tesitura de xullo de 1936, tivo a virtualidade de constituír o denominador común dos heteroxéneos e indefinidos proxectos sociais e políticos daquelas forzas dereitistas unidas case exclusivamente polo seu posicionamento antirrepublicano. E máxime nun momento como aquel, de especial incerteza tanto sobre a mesma evolución do conflito, como sobre o futuro político da nova España.

Como foi habitual entre os sublevados e máis tarde entre os franquistas, non se fala nunca de guerra civil, nin sequera de guerra a secas, palabra incómoda polo seu significado de loita fratricida que o máis estendido termo de “glorioso alzamiento” ou “cruzada de reconquista”, permitía omitir. A preferencia por denominacións como guerra de independencia ou de reconquista explícase pola implícita consideración dos sublevados como os únicos depositarios das esencias patrias: a idealizada e a histórica España eterna, gloriosa, católica e imperial. Unha identificación destinada a negar os adversarios políticos —neste caso ós republicanos leais— a condición de españois, nun discurso que non era novidoso, pois xa fora empregado a principios do XIX, na guerra contra o francés, en contra dos liberais acusados de afrancesados. A desnacionalización dos españois considera-

50 *La Voz de Galicia*, 29 de agosto de 1936, p. 1.

dos contrarios ós intereses patrios e, polo tanto estranxeiros —traidores pagados por Moscova— constituía o paso previo necesario para a súa eliminación⁵¹.

E a mesma inversión aplicábase ó terreo relixioso. A defensa da independencia nacional era inseparable da esencia católica da nación española. Precisábase con rotundidade Barja de Quiroga, en vésperas da contenda bélica:

El español o es católico o anticatólico; lo que no puede ser es un anodino protestante, con fe en la razón individual o en la conciencia colectiva del pueblo. Por eso, a diferencia de lo que en otros pueblos sucede, entre los españoles católicos y anticatólicos ningún lazo común existe. Enemigos irreconciliables ambos bandos.⁵²

Así pois, “los hijos espúreos de la Patria”, identificados coa Frente Popular e os seus partidarios, convertíanse na representación da antipatria, tamén polo seu empeño en destruír a relixión, considerada como un elemento constituínte da mesma nacionalidade española. De feito, para os relixiosos que acompañaron as tropas sublevadas, de igual maneira que para numerosos voluntarios procedentes do tradicionalismo, do catolicismo político, e mesmo do falanxismo, o conflito era sobre todo “una guerra de religión sostenida en nuestra España”. Para todos eles, tratábase de lograr a reincorporación de España á causa de Deus e, ó propio tempo, reincorporar o territorio inimigo á verdadeira España. Noutras palabras, os rebeldes eran católicos por seren españois, e viceversa, pero era a fe a que guiaba o patriotismo⁵³.

E xunto á defensa da patria e da fe católica, outro sinal de identidade da Bandeira foi a recorrente exaltación da unidade de España, na que se reservaba a Castela un indubidable papel unificador e cohesionador. Na máis pura tradición do 98, Castela era convertida na síntese das mellores calidades tradicionais españolas e os rexionalismos, nacionalismos e separatismos nunha expresa manifestación máis da antipatria a combater⁵⁴.

51 Tamén as palabras definiron outro campo de batalla, como sinala Godicheau (2006: 140-148) respecto á imposible aceptación polos sublevados do termo “guerra civil” para referirse ó conflito que vivía o país. Para Saz (2003: 158-171), a contenda bélica converteuse a un tempo no meirande episodio nacionalizador e desnacionalizador dos españois dende a guerra de independencia, debido ó carácter “total” en tanto excluínte do adversario, que revestiron tanto a propia guerra como a vitoria “nacional”. E sobre o discurso nacionalista dos rebeldes como instrumento mobilizador e argumento lexitimador da rebelión, véxase Núñez Seixas 2006: 177-327.

52 “La visión proletaria del Estado”, *Acción Española*, 88 (1936), vol. XVII.

53 Núñez Seixas 2006: 222.

54 Para Barja de Quiroga “Así, mientras bajo la hegemonía castellana la España varia podía ser una, bajo el unitarismo liberal, la España una se revuelve en esfuerzos sangrantes, para volver a ser varia [...] Hay que reconstituir el vínculo y devolver el mayorazgo a su titular histórica. La hegemonía castellana, asentada en la realeza, es el único camino de la restauración hispánica [...] Pues que la España liberal se desmembra, cumplamos el deber de, amayorazgando Castilla, integrar nuevamente a España”. “El mayorazgo de España”, *Acción Española*, 60-61 (1934), vol. X.

3. Actuacións bélicas e afirmación da hexemonía castrense

Con estas credenciais de nacemento a Bandera Legionaria partiu para a fronte o día 30 de agosto nun tren especialmente dotado a tal efecto. Cun multitudinario acompañamento popular, os 825 lexionarios despedíronse da cidade herculina cun desfile e unha revista das tropas no patio da estación ferroviaria polo xeneral da VIII División, Luis Lombarte, acompañado doutras autoridades militares e representantes de diversos organismos civís, como a Cámara de Comercio ou a Caixa de Aforros. En Burgos, a onde chegaron o 2 de setembro, a Bandera foi revistada tamén polo presidente da Junta de Defensa Nacional, o xeneral Cabanellas. Na cidade castelá reiterou Barja de Quiroga, ante os micrófonos de Radio Castilla, o seu inequívoco compromiso coa unidade de España:

Galicia [...] siente con Castilla las emociones de esta hora gloriosa del resurgimiento de España [...]. Galicia sólo es un trozo de España, que no se concibe a sí misma sin España [...]. Su Historia es la Historia de España, sus instituciones son las instituciones de Castilla; toda ella es España y sólo España [...]. Por eso hemos querido salir de Santiago de Compostela después de hacer nuestra ofrenda al Apóstol [...] y hemos hecho juramento solemne de que queremos vencer o morir al grito tradicional de ¡Santiago y cierra España!⁵⁵

Curta pero intensa foi a vida desta unidade de voluntarios. De Burgos partiu en dirección a Andoain, na fronte guipuscoana, onde recibiría o seu bautismo bélico. Trala ocupación da vila de Urnieta o 6 de setembro, a Bandera participou en dúas accións de gran valor táctico de cara a estreitar o cerco sobre San Sebastián. A primeira foi a conquista de Santiago Mendi, unha posición estratéxica pola súa altura pois permitía dominar Hernani —polo que xa fora moi cobizada durante as guerras carlistas—, nunha acción coordinada coa columna mandada polo coronel Beorlegui e axudada por requetés navarros. A segunda foi a toma, o día 12, en colaboración coa columna mandada polo coronel Iruretagoyena, do forte de Santa Bárbara, “baluarte donde el enemigo se había concentrado con toda suerte de elementos por ser la posición que determinaba la suerte de San Sebastián”⁵⁶.

Estas accións que mereceron entusiásticas felicitacións das autoridades locais herculinas e tamén do propio xeneral Mola, foron igualmente coreadas pola prensa galega, que celebraba o heroísmo dos lexionarios na toma destas dúas posicións “al asalto y con el fulgor de las bayonetas”, nunhas accións que o propio

55 *El Ideal Gallego*, 4 de setembro de 1936, p. 1.

56 Arquivo Barja de Quiroga, “Diario sintético de operaciones en que intervino esta unidad”. Tanto Beorlegui como Iruretagoyena foran colaboradores do xeneral Mola na sublevación de Pamplona. O primeiro fixérase cargo o 18 de xullo da Comandancia da Garda Civil e da Xefatura de Orde Pública da cidade navarra, para partir á fronte o día 21 e desenvolver as súas accións en Irún e San Sebastián. O segundo, desenvolvería un amplo historial bélico. Couceiro Tovar (1969: 90).

comandante Barja definía como “[...] jornadas de extraordinaria violencia, en que se puso a prueba el temple de nuestra gente”. E celebraban, sobre todo, a concurrencia nestas accións de dúas circunstancias. Unha, que a primeira vitoria bélica da Bandera se producise nunha poboación que levaba o nome de Santiago, patrón de Galicia e de España. E a segunda, que tivese lugar precisamente en territorio vasco “[...] allí de donde salió la cobarde injuria que ha dejado de ser un insulto para convertirse en un grito de guerra y en una afirmación de lealtad española: «mariscos»”⁵⁷. Referíase o xornalista ó alcume acuñado por unha emisora de radio bilbaína, o 11 de agosto de 1936, para aludir, de xeito despectivo —“en Galicia no hay más que mariscos pero no hombres” —ás forzas galegas que partiran en dirección a Asturias. A reacción dos “inxuriados” consistiu en adoptar os crustáceos —nas súas máis variadas manifestacións, dende cigalas e lagostas ata percebes— como mascota de guerra. E os primeiros en facelo foron xustamente os voluntarios da Bandera Legionaria, que lucían orgullosos estes símbolos bordados nos seus uniformes e mesmo bautizaban con nomes destas especies mariñas algunhas patrullas das súas centurias.

Houbo, pois, moito de revancha na celebración da prensa. A propaganda de guerra franquista pronto convertera este suceso puntual nunha sorte de aldraxe colectiva infundida a unha rexión enteira. A afronta ocasionada polos representantes da antipatria era convenientemente lavada agora polo heroísmo dos lexionarios da Bandera⁵⁸. Pero o significado era máis profundo. A exaltación da personalidade rexional ofendida, que a popularización do termo contiña, estaba chamada a se converter nun poderoso instrumento mobilizador con que contrarrestar os esforzos bélicos dos antiespañois separatistas. Máxime no caso de Galicia que, por ser territorio dominado polos rebeldes, podía ser facilmente presentable como unha “avanzadilla” da nova España disposta a recuperar outros territorios para a causa “nacional”. E houbo na Bandera Legionaria un uso hábil e intenso dese orgullo rexional ferido, manifestado no emprego sistemático de

57 *El Ideal Gallego*, 13 de setembro de 1936, p. 1; *La Voz de Galicia*, 16 de setembro de 1936, pp. 1-2.

58 “Ya escribieron una página heroica más en esta guerra por la reconquista de España, los ‘mariscos’ de la región gallega, que trepaban en avalanchas furiosas, irresistibles, por la posición de Santa Bárbara. [...] allá en las montañas de la hermosa Guipúzcoa y muy cerca de la emisora roja que les denominó despectivamente mariscos inofensivos de Galicia [...]. Los ‘mariscos’ son ya una formidable delantera más del Ejército Español”, *Faro de Vigo*, 16 de setembro de 1936, p. 1. O orgullo polos éxitos bélicos traduciríase, ademais, na aparición dunha infinidade de coplas, como as seguintes, recollidas polo semanario mindoniense *Vallibria* (núm. 353, 22 de novembro de 1936, p. 1):

“Si eres do puño cerrado/ escoita este fandanguillo/ me ca[...] no colorado/ no fouciño e no martillo”.

“E no medio, mo medio da ría/ o compás, o compás dos cantares/ os “mariscos” que veñen de lonxe/ a San Sebastián foron tomaren”.

“No hay quien pueda/ no hay quien pueda/ con la Bandera Gallega/ la Gallega triunfadora/ no hay quien pueda por ahora”.

símbolos marisqueiros así como da música e das cancións galegas, convertidos en sinais de identidade estreitamente unidos á recorrente invocación relixiosa, dende o apóstolo Santiago ó Sagrado Corazón de Xesús, pasando pola coruñesa Virxe do Rosario, patróns e protectores dos lexionarios⁵⁹. Dende esta perspectiva, a exaltación da cultura rexional, que non do rexionalismo en termos políticos, convertíase nun instrumento axeitado para salientar a rica diversidade da nación española⁶⁰.

A celebración puntual das fazañas bélicas “marisqueiras”, así como o constante recordatorio das numerosas contribucións materiais de Galicia á causa rebelde, tiñan ademais un evidente contido reivindicativo. Facíana acreedora dun lugar de honra na nova España que estaban contribuíndo a reconquistar. Expressábo claramente o falanxista Moure Mariño:

Ahora, al borde seguramente de los días finales de la guerra, nos interesa sobre todo mirar hacia el futuro. Un futuro que, a la Falange de Galicia, le reserva una gran tarea a realizar: Hay que rescatar de su miseria a los trabajadores gallegos de la tierra y el mar; hay que afrontar el problema del minifundio en nuestro agro; hay que mejorar y perfeccionar los medios de explotación de nuestra riqueza ganadera; hay que industrializar una región de situación tan privilegiada como Galicia. ¡Todo esto hay que hacerlo urgentemente!⁶¹

Tratábase de reservar un acceso prioritario ás recompensas da futura vitoria.

A segunda actuación bélica da Bandera tivo lugar xa na fronte de Huesca, a onde chegaron o 18 de setembro para colaborar coas forzas do coronel Beorlegui na defensa desta cidade, ante a presión das forzas sobre todo anarquistas procedentes de Cataluña. O seu primeiro obxectivo foi ocupar a poboación de Tiers, onde o inimigo resistía, para tratar de combater a resistencia do estreito do Quinto, en colaboración cos requetés navarros, coas Banderas aragonesas de Palafox e Sanjurjo e coa Legión. Na durísima toma da poboación, o día 20, foron pasados a coitelo 93 gardas civís e de asalto. E a partir do día 22 a Bandera relevou no flanco esquerdo as forzas navarras na posición de Torre Bescó e pola dereita á Falange de Huesca, na ermida de Salas, polo que quedou ó seu cargo a fronte defensiva da cidade aragonesa⁶². De novo, a prensa saudou o ardor combativo dos galegos: “[...]”

59 Nese clima de rivalidade rexional —entre os “fillos da España grande” e os “traidores separatistas”— os mariscos, ubicados na fronte de Huesca durante o mes de novembro, comunicaban “[...] que a los rabassaires no les hace mucha gracia [...] y por esto mismo, por llevarles la contraria en todo, incluso en la música, desean llevarse a las trincheras una gaita gallega”.

60 Sobre a refolclorización da cultura rexional realizada durante a guerra, en aras da superior identidade española, véxase Núñez Seixas 2006: 291-305.

61 Moure Mariño 1939: 228.

62 Arquivo Barja de Quiroga. Diario sintético de operaciones de la Bandera. *El Ideal Gallego*, 28 de setembro de 1936, p. 7.

nuestros soldaditos están dando pruebas de que son unos formidables guerreros. ¡Que lo digan los marxistas y los nacionalistas vascos de Guipúzcoa. ¡Que lo digan los rabassaires del frente de Huesca!”. E converteu en mártires os lexionarios caídos nas numerosas homenaxes póstumas que, con profusión de autoridades, foron celebradas nos seus respectivos lugares de orixe⁶³.

A dureza da campaña traducíuse en numerosas baixas, ocasionadas non só polos propios combates, senón tamén polas enfermidades, de maneira que a principios do mes de outubro a Bandera só dispuña de 350 soldados. Recrutar novos voluntarios foi o obxectivo dunhas instrucións emitidas polo comandante Barja dende a nova posición en terras aragonesas, moi reveladoras da situación que atravesaba esta milicia. Serían admitidos todo tipo de voluntarios, non exclusivamente falanxistas, sempre que contasen coa aceptación previa do xefe de Milicias ou equivalente. Pero coa advertencia explícita de que calquera mando de Falanxe debía renunciar ó seu cargo, pois segundo o acordado en Burgos entre o propio Barja e a Xefatura Nacional do partido, os únicos mandos de FE existentes na Bandera —os xefes de centuria— xa foran convertidos en alféreces honorarios, axudantes do capitán, “[...] al objeto de que ante los falangistas no hubiese en la Bandera otra cosa que mandos militares”⁶⁴.

Os receos existentes entre militares e falanxistas eran notorios. Barja de Quiroga denunciaba que algúns dos xefes políticos

[...] trataron oficiosamente de conservar mandos que no les correspondían, siendo repetidamente promotores de murmuraciones que quebrantaron el espíritu y moral de la fuerza, y por lo general sin discutir sus cualidades políticas, resultaron unos perniciosos Jefes militares. En una palabra [...] se hace preciso que todos los reclutados se den cuenta que en la Bandera, son meros soldados falangistas al servicio de España en el orden militar sometidos a la disciplina del ejército.

Nun intento de afirmación da supremacía castrense, precisaba ademais que o feito de que os novos recrutados tivesen o carácter de soldados e non de milicianos aumentaría de xeito extraordinario a eficiencia da Bandera.

As abertas críticas contidas nestas disposicións non quedaron sen resposta. En primeiro lugar, do xefe territorial de FEJONS de Galicia, Correa Calderón, que manifestou a súa disposición a cubrir as baixas producidas

63 *El Ideal Gallego* 25 de setembro de 1936, p. 1. Tanto este xornal como *La Voz de Galicia* fixeron un detallado seguimento tanto das operacións bélicas como do retorno e enterro dos voluntarios mortos.

64 Arquivo Barja de Quiroga. “Instrucciones para el reclutamiento”, redactadas na ermida de Salas a 7 de outubro de 1936.

[...] sin condiciones ajenas a nuestras normas, ni juramentos ajenos a nuestro juramento [...] porque sé que la gloria que alcanzó esta bandera, la alcanzó sin duda con su buena dirección, pero únicamente con la sangre de la Falange.⁶⁵

Pero o conflito chegou ata o Xefe de Mando da Junta Provisional, Manuel Hedilla, informado persoalmente por tres xefes de centurias expulsados da Bandera, do malestar que entre os falanxistas causaban as ordes do comandante prohibindo a exhibición das súas insignias. En sendas cartas, manifestou ó comandante Barja o seu pesar polo que consideraba un intento de desvirtuar o carácter falanxista da Bandera, e reiteráballe o acordo

[...] en que en la parte militar solo sean los Mandos militares respectivos los que tengan el pleno ejercicio de sus facultades; pero no podemos prescindir de las jerarquías de nuestras milicias que existen por mandato reglamentario [...] Yo ruego a Vd. que adopte las medidas pertinentes para que esa Bandera no pierda de ningún modo nuestro carácter, evitando que se quebrante la disciplina y sobre todo que los centenares de falangistas que todavía quedan a sus ordenes puedan sentirse preteridos, ya que ellos abandonaron sus hogares para defender a España bajo nuestra bandera y nuestra insignia del yugo y las flechas imperiales.⁶⁶

Dado o enorme potencial militar e político das unidades falanxistas, provedoras da meirande porcentaxe de voluntarios para o exército, as autoridades militares, como vimos, nunca descoidaron o seu control e trataron de evitar que o seu número e tamaño acadase unha dimensión excesiva. Cando en agosto de 1936 comezou o relevo das tropas, ordenouse que os voluntarios destinados en campaña permanecesen nas unidades ás que foran asignados, debendo incorporarse ás unidades do exército regular as milicias que se atopaban na retagarda. E as xefaturas falanxistas non tardaron en aceptar esta subordinación ó mando militar. O propio Hedilla remitiu sendas notas, no mes de setembro, ó xeneral Mola, nas que recoñecía que as súas unidades acadarían a máxima eficacia de manterse “subordinadas siempre a las órdenes del mando militar y a las exigencias de la campaña”⁶⁷. Pero na medida en que interesaba manter a súa colaboración tanto nas tarefas bélicas como na retagarda, os militares tamén tiveron que ceder algo. De maneira que as milicias puideron conservar a súa simboloxía específica e tamén certa autonomía, en tanto mantiveron unidades específicas no marco da súa colaboración co exército. Neste sentido, cabe situar a tensión interna existente na Bandera Legionaria como un máis dos múltiples incidentes que a causa do

65 Archivo Barja de Quiroga. Carta do Xefe Territorial de FEJONS de Galicia dirixida a Juan Barja de Quiroga, na ermida de Salas, e datada o 18 de outubro de 1936.

66 Archivo Barja de Quiroga. Carta do Xefe da Junta de Mando Provisional de FEJONS ó comandante Barja de Quiroga, xefe da Bandera Legionaria Gallega de FEJONS, con data de 18 de outubro de 1936. *Ibidem*, datada o día 23 de outubro de 1936.

67 Rodríguez Jiménez 2000: 250.

emprego de himnos, tipos de saúdos ou emblemas políticos, tiveron lugar entre diversas forzas políticas e oficiais do exército. A profusión de bandeiras dos requetés, a animosidade coa que os falanxistas realizaban o saúdo fascista, rexeitaban os símbolos da monarquía borbónica, ou exaltaban o heroísmo e a valentía dos seus mozos nos campos de batalla, en contraposición á tranquilidade da retagarda, causaba especial malestar entre os mandos militares e tamén entre as forzas conservadoras⁶⁸.

Existiu, sen dúbida, un interese corporativo que moveu os militares a reear das milicias. Pero a oposición entre o militar profesional e o miliciano non se formulou en abstracto, senón sobre o pano de fondo da indefinición política coa que se iniciara o Alzamento e a respectiva toma de posicións sobre o futuro das diversas forzas colaboradoras coa causa rebelde. Máxime cando o xeneral Franco viña de ser investido, o 1 de outubro, pola Junta de Defensa Nacional con tódolos poderes, tanto políticos como militares, do novo Estado aínda inexistente. Unha designación que confirmaba o desexo do exército de seguir controlando os resortes do poder por un tempo indeterminado.

Así pois, os avatares internos da Bandera Legionaria reproducían, a pequena escala, a pugna polo control de espazos de poder entre mandos militares e a principal forza política rebelde que o imprevisto alongamento da guerra orixinaba. A gravidade das desavinzas era tal que nunha carta privada a un compañeiro, Barja de Quiroga confesaba que

[...] dada la situación interna de la Bandera con Falange Española que conoces, no es posible que mantenga la Unidad mucho tiempo [...] Claro es que esto ya no me interesa, sino el llegar bien al final liquidando la Bandera coincidiendo —a ser posible— con la entrada en Madrid.

E expresaba o seu desexo de que

[...] inmediatamente de la liquidación de esta aventura (pues como tal puede considerarse el cogerse del brazo de los Jefes falangistas) ir al puesto que por el General Mola se me señale.⁶⁹

Tras dous meses de vida, unha circular do xeneral Mola, o 25 de setembro de 1936, dirixida a evitar o sobredimensionamento das milicias falanxistas e a afirmar a hexemonía castrense, marcaría o final da Bandera. Ademais de prohibir

68 Como recollía o xornal *El Pueblo Gallego*: “Sus deberes —que ellos mismos se han graduado— empiezan en la colocación del lacito patriótico, culminan en el aplauso a tal o cual desfile o manifestación, y acaban oyendo por la noche, arrellanados en un sillón confortable, la Radio Burgos y la charla del general Queipo de Llano”, Cit. de Rodríguez Jiménez (2000: 268).

69 Arquivo Barja de Quiroga. Carta confidencial de Barja de Quiroga ó comandante de Estado Maior Gil Soto en Zaragoza. Datada en Huesca o 23 de outubro de 1936. As parénteses son do propio autor.

a creación de “[...] nuevas milicias ni tolerar por ningún concepto propagandas políticas”, fixaba un prazo dun mes para que aqueles *xóvenes* incorporados a filas que se atopasen encadrados en calquera das milicias de primeira liña, se integrasen nos seus respectivos corpos⁷⁰. Esta disposición, sumada ás baixas ocasionadas polos combates, puña á Bandera, en palabras do seu propio xefe “[...]en grave peligro de extinción”, ante a perentoria reorganización que esixían.

Dende que se fixo público o seu retorno a Galicia, as homenaxes e mostras de agradecemento dos aragoneses foron constantes. A Bandera foi entusiasticamente despedida en Huesca o día 9 de novembro, e saudou a Pilarica ó seu paso por Zaragoza, onde colleitou novos eloxios. Pero apoteósico foi o recibimento brindado pola cidade herculina o día 14 de novembro. Pechou o comercio, as rúas foron engalanadas e tódalas organizacións falanxistas obrigadas a asistir ó acto de benvida, que contou coa presenza das máximas autoridades civís e militares. Ante as multitudes concentradas de novo na praza de María Pita, o comandante Barja expresou a súa satisfacción polo heroísmo dos soldados: “[...] La bandera que pusisteis en nuestras manos en esta misma plaza pocos días antes de salir, la traemos cubierta de gloria. Hemos cumplido con nuestra promesa”⁷¹. Os actos de homenaxe repetíronse en tódalas poboacións de orixe dos lexionarios. A actuación da Bandera mereceu as felicitacións de Franco, Mola e os xenerais da VI e da VIII Rexión Militar. E o seu retorno foi celebrado ademais cunha misa de acción de grazas en Santiago de Compostela, de novo ante a imaxe do Apóstolo. Atrás quedaban as penalidades da guerra, as disensións internas e atrás quedaban tamén os mortos. Dos 825 homes que partiran a fins de agosto e que, coas posteriores incorporacións chegaran a 1.200, só retornaron a Galicia 400, un terzo dos que partiran⁷².

Pouco despois da súa disolución, o decreto de militarización das milicias, de 20 de decembro, sancionaba definitivamente a supremacía militar. O seu mando, encadramento, dispoñibilidade na fronte ou nas provincias, e desmobilización, quedaban nas mans do exército⁷³. Na práctica, o decreto viña regulamentar unha realidade previa porque as milicias do bando rebelde xa eran practicamente forzas militares dende a declaración do estado de guerra, se por tal entendemos o control militar das mesmas e o seu sometemento ó Código de Xustiza Militar.

70 Aróstegui 1981: 321.

71 *La Voz de Galicia*, 15 de novembro de 1936, p. 3.

72 Durán 1988: 65. *La Voz de Galicia* 15 de novembro de 1936, p. 1.

73 *La Voz de Galicia* (25 de decembro de 1936, p. 1) reproduce o texto completo. O artigo 9º deste decreto dispuña a reserva, nas escolas militares establecidas para a habilitación de alféreces de campaña, dun número de prazas para o persoal das milicias, que terían preferencia para cubrir as prazas nas unidades da súa procedencia. Con motivo do aniversario do retorno da Bandera, o xornal *El Ideal Gallego* (14 de novembro de 1937, p. 2) estimaba en máis de 100 os alféreces saídos das súas filas.

Pero a súa promulgación foi o paso previo dun proceso máis amplo de control do poder que culminaría no decreto de unificación, de abril de 1937, que afectou non só ás organizacións partidistas senón tamén ás milicias, liquidando todo posible resto de autonomía.

As novas disposicións non significaron a fin das milicias falanxistas. De feito, foi a partir de mediados de decembro de 1936 cando tódalas forzas políticas “nacionais” iniciaron unha activa campaña de recrutamento de voluntarios entre a xuventude que, no caso de Falange, contou incluso coa participación do secretario nacional, Francisco Bravo. Resultado destas iniciativas foi a organización de catro novos batallóns galegos —un por provincia—, entre eles a Bandera de Falange da Coruña, que partiu á guerra o 18 de xaneiro de 1937. E tampouco rematou aquí o periplo bélico do comandante Barja de Quiroga, que xa nos primeiros días de decembro se incorporara ó cuartel xeneral do exército do Norte, ás ordes do xeneral Mola, con destino á fronte de Bilbao, para manter aínda unha intensa actividade ata a súa morte no durísimo cerco de Teruel, nos primeiros días de 1938. Pero estas historias ben merecen outras páxinas.

Bibliografía

- AROSTEGUI, Julio (1981): “Sociedad y milicias en la guerra civil española, 1936-1939. Una reflexión metodológica”, en *Estudios de Historia de España. Homenaje a Tuñón de Lara*, Madrid, UIMP, vol. 2.
- AROSTEGUI, Julio e GODICHEAU, François (eds.) (2006): *Guerra civil. Mito y memoria*, Madrid, Marcial Pons.
- CASAS DE LA VEGA, Rafael (1977): *Las milicias nacionales en la guerra de España*, Madrid, Editora Nacional.
- COUCEIRO TOVAR, José (1969): *Hombres que decidieron (17 a 22 de julio de 1936)*, Madrid, Editorial Rollán.
- DURÁN, José Antonio (1988): [Historias inactuales] *La Voz de Galicia* (18 de marzo de 1988).
- FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos (1982): *El alzamiento de 1936 en Galicia. Datos para una historia de la guerra civil*, Sada, Edicións do Castro.
- FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos (2000): *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, Sada, Edicións do Castro.
- GODICHEAU, François (2006): “Guerra civil, guerra incivil: la pacificación por el nombre”, en Aróstegui, J. e Godicheau F. (eds.): *Guerra civil. Mito y memoria*, Madrid, Marcial Pons.
- GONZALEZ CUEVAS, Pedro Carlos (1998): *Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España (1913-1936)*, Madrid, Tecnos.

- GRANDÍO SEOANE, Emilio (1998): *Los orígenes de la derecha gallega: la C.E.D.A. en Galicia (1931-1936)*, Sada, Ediciós do Castro.
- GRANDÍO SEOANE, Emilio (2006): “Golpe de estado y represión franquista en la provincia de A Coruña: ‘¿Qué pasa con Coruña?’”, en Juana, Jesús de e Prada, Julio (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- GURRIARÁN RODRÍGUEZ, Ricardo (2005): *Gonzalo Gurriarán Gurriarán (1904-1975)*, O Barco de Valdeorras, Instituto de Estudios Valdeorreses.
- JUANA, Jesús de e PRADA, Julio (coords.) (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- LAMELA GARCIA, V. Luis (1998): *Estampas de injusticia: la guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión*, Sada, Ediciós do Castro.
- LAMELA GARCIA, V. Luis (2002): *A Coruña 1936. Memoria convulsa de una represión*, Sada, Ediciós do Castro.
- LLEIXA, J. (1988): “Reflexiones políticas acerca de la movilización derechista en la guerra civil”, en Aróstegui, J. (coord.): *Historia y memoria de la guerra civil*, Salamanca, Junta de Castilla y León.
- MELEIRO, Fernando (1957): *Anecdotario de la Falange de Orense*, Madrid, Ediciones del Movimiento.
- MORODO, Raúl (1985): “Los orígenes ideológicos del franquismo”, en *Acción Española*, Madrid, Alianza Editorial.
- MOURE MARIÑO, Luis (1939): *Galicia en la Guerra*, Madrid, Ediciones Españolas.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (1993): “El fascismo en Galicia. El caso de Ourense (1931-1936)” *Historia y Fuente Oral*, 10.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (1998): “Violencia política e represión en Galicia da II República á posguerra: algunhas reflexións históricas”, en Castro, Xavier e Juana, Jesús de (eds.): *XI Xornadas de Historia de Galicia. Historia da cultura en Galicia*, Ourense, Deputación provincial de Ourense.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (2006): *¡Fuera el invasor!*, Madrid, Marcial Pons Historia.
- PRADA RODRIGUEZ, Julio (2002): “A cultura da violencia no Ourense republicano (1934-1936)”, Castro, Xavier e Juana, Jesús de (eds.): *XI Xornadas de Historia de Galicia. Historia da cultura en Galicia*, Ourense, Deputación Provincial de Ourense.
- PRADA RODRIGUEZ, Julio (2004): *Ourense, 1936-1939. Alzamento, guerra e represión*, Sada, Ediciós do Castro.
- PRADA RODRIGUEZ, Julio (2005): *A dereita política ourensá: monárquicos, Católicos e fascistas (1934-1937)*, Vigo, Universidade de Vigo.

- PRADA RODRIGUEZ, Julio (2006): “Golpe de estado y represión franquista en la provincia de Ourense”, en de Juana, Jesús e Prada, Julio (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- RODRÍGUEZ GALLARDO, Ángel (2006): “Golpe de estado y represión franquista en la provincia de Pontevedra”, de Juana, Jesús e Prada, Julio (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis (2000): *Historia de Falange Española de las JONS*, Madrid, Alianza Editorial.
- RODRÍGUEZ LAGO, José Ramón (2002): *Clero secular y Acción Católica en la Galicia del nacionalcatolicismo (1936-1965)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, [Tese de doutoramento].
- RODRÍGUEZ LAGO, José Ramón (2004): *La Iglesia en la Galicia del franquismo (1936-1965). Clero secular, Acción Católica y Nacional-catolicismo*, Sada, Edición do Castro.
- SAZ, Ismael (2003): *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons.
- SILVA FERREIRO, Manuel (1938): *Galicia y el Movimiento Nacional. Páginas Históricas*, Santiago de Compostela, Imprenta y Enc. del Seminario Conciliar.
- SOUTO BLANCO, María Jesús (2006): “Golpe de estado y represión franquista en la provincia de Lugo”, en Juana, Jesús de e Prada, Julio (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Cádiz.
- VEGAS LATAPIE, Eugenio (1983): *Memorias políticas. El suicidio de la Monarquía y la Segunda República*, Barcelona, Editorial Planeta.